

Llys a Llan

Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro

Yr Athro E. Wyn James

Anna Waring, Iolo Morganwg, a Chrynwyr Castell-nedd a Chernyw (Rhan 2)

Ganed Anna Letitia Waring (1823–1910) yng Nghastell-nedd i deulu o Grynwyr. Daeth i'r amlwg yn ei dydd fel awdures emynau Saesneg, ac mae un o'i hemynau, '*In heavenly love abiding*', wedi parhau'n boblogaidd hyd y dydd heddiw.

Yn niwedd ein herthygl yn y rhifyn diwethaf o'r *Dinesydd*, cynhwyswyd efelychiad Cymraeg o'r emyn hwnnw gan y diweddar Hywel M. Griffiths. (Mae'r erthygl honno ar gael hefyd yn electronig ar wefan *Y Dinesydd*, yn yr adran 'Y Gymraeg yng Nghaerdydd a'r Fro'.) Roedd Hywel Griffiths yn byw yng Nghaerdydd pan luniodd ei efelychiad yn 1987, a thrwy hynny, felly, mae cysylltiad anuniongyrchol rhwng Anna Waring a Chaerdydd. Ond roedd ganddi gysylltiad uniongyrchol hefyd, gan iddi fyw am rai blynyddoedd ar gornel yr Heol Fawr a Heol yr Eglwys yng nghanol Caerdydd. Ond i ddeall pam yr oedd yn byw yno, rhaid troi at hanes ei thad, Elijah Waring (1787–1857).

Ganed ef i rieni o Grynwyr a oedd yn byw yn Alton yn Hampshire. Symudodd Elijah i Gymru tua 1811, i Abertawe i ddechrau. Fel mae'n digwydd, mae'n bosibl iawn y byddai ei lwybrau ef a'r nofelydd Jane Austen (1775–1817) wedi croesi ychydig cyn

hynny, oherwydd yn 1809 symudodd hi i fyw yn agos i Alton, tua'r un adeg ag y symudodd aelodau eraill o'i theulu i fyw mewn bwthyn yn Alton a oedd yn eiddo i deulu Elijah.

Erbyn 1814 roedd Elijah Waring wedi ymsefydlu yng Nghastell-nedd ac yn 1817 priododd Deborah Price (1785–1867), merch Peter Price, rheolwr Gwaith Haearn Mynachlog Nedd, a'i wraig, Anna Tregelles, y ddau yn Grynwyr a'r ddau wedi symud o Gernyw i ardal Castell-nedd erbyn 1801. Fel teulu ei wraig, roedd Elijah Waring yntau yn aelod o dŷ cwrdd y Crynwyr yng Nghastell-nedd am nifer o flynyddoedd; ond erbyn diwedd 1824, oherwydd rhai newidiadau yn ei ddaliadau crefyddol, roedd wedi dechrau ystyried o ddifrif ymddiswyddo. Dywedir iddo adael y Crynwyr am y Methodistiaid Wesleidd, ond er iddo glosio at y Wesleaid am gyfnod a phregethu yn eu plith, erbyn diwedd y 1820au roedd wedi bwrw ei goelbren gyda'r Bedyddwyr. Eto, er iddo ymadael â'r Crynwyr, diddorol ei weld yn cael ei ddisgrifio fel '*a man of refined nature and Quaker leanings*' flynyddoedd wedi iddo ddod yn aelod gweithgar gyda'r Bedyddwyr.

Masnachwr blawd oedd Elijah Waring yn ystod ei gyfnod yng Nghastell-nedd ac yn berchen ar Felin-y-bont gerllaw ei gartref, Plasyfelin, ar ochr orllewinol afon Nedd; ond roedd ganddo fys mewn sawl brywes masnachol arall hefyd. Yna, yn 1835, symudodd y teulu i Gaerdydd pan benodwyd Elijah yn rheolwr cangen newydd o'r 'West of England & South Wales District Bank'.

Daeth i Gaerdydd mewn cyfnod allweddol yn natblygiad y dref. Erbyn y 1830au, Caerdydd oedd porthladd mwyaf Prydain, o bell ffordd, ar gyfer allforio haearn, a byddai'n datblygu'n fwy o lawer fel porthladd yn sgil agor Doc Bute yn 1839 ac yna agor Rheilffordd Cwm Taf erbyn 1841. Ac yng Nghaerdydd, fel yng Nghastell-nedd, roedd Elijah yn gysylltiedig â sawl menter fasnachol. Roedd, er enghraifft, yn un o gyfarwyddwyr Cwmni Rheilffordd Cwm Taf.

Ymddeolodd Elijah o'i swydd yn y banc ym mis Hydref 1840, ac yn fuan wedyn fe'i penodwyd gan y Llywodraeth i archwilio i gyflwr ac amodau gwaith plant a weithiai mewn mwyngloddiau yn rhannau o swydd Gaerloyw, gan gynnwys Fforest y Ddena (*Forest of Dean*) ac ardal Kingswood ger Bryste. Roedd hynny ar gyfer y 'Comisiwn Cyflogaeth Plant' a sefydlwyd trwy anogaeth y dyngarwr mawr, Anthony Ashley-Cooper (Iarl I Shaftesbury yn ddiweddarach). Cyhoeddwyd adroddiad y Comisiwn yn 1842, ac mewn ymateb iddo, pasiwyd deddf yn nes ymlaen yr un flwyddyn yn gwahardd cyflogi menywod ac unrhyw

Elijah Waring
Llun: Llyfrgell Genedlaethol Cymru

blant o dan ddeng mlwydd oed rhag gweithio o dan ddaear.

Ymddiswyddodd Elijah Waring o fod yn un o gyfarwyddwyr Cwmni Rheilffordd Cwm Taf yn 1843, am ei fod wedi symud i fyw i Clifton ger Bryste. Bu'n byw yno tan 1855 gyda'i wraig, Deborah, a'u pedair merch ddi-briod, ac Anna'r emynyddes yn un ohonynt. Daeth Anna yn aelod o'r Eglwys Anglicanaidd yn 1842, ond ymddengys i'w mam aros yn ffyddlon i'r Crynwyr, gan ddod yn gyfeillgar tra oedd hi yn Clifton â theulu Fry, y Crynwyr a oedd yn berchen ar y ffatri cynhyrchu siocled enwog ym Mryste.

Dychwelodd Elijah a Deborah i gyffiniau Castell-nedd yn 1855, ac yno y bu'r ddau farw, Elijah yn y Darran (tŷ ei fab, Charles) yn 1857 a Deborah yn Longford Court yn 1867, a'u claddu ym mynwent tŷ cwrdd y Crynwyr yng Nghastell-nedd. Ond arhosodd eu pedair merch yn Clifton weddill eu bywydau. Yr olaf o'r pedair oedd Anna, a fu farw yn 1910, yn 87 mlwydd oed, a'i chladdu gyda'i chwiorydd ym Mynwent Arnos Vale ym Mryste.

Yn ogystal â bod yn ddyn busnes amlwg, roedd Elijah Waring yn ymgyrchydd blaenllaw o blaid pob math o achosion crefyddol a dyngarol. Roedd hynny'n wir cyn iddo symud i Gaerdydd, oherwydd ar hyd yr amser wedi iddo ymsefydlu yng Nghastell-nedd, fe'i gwelir yn cymryd rhan mewn achlysuron cyhoeddus niferus ac yn dal swyddi mewn sawl cymdeithas, a hynny'n amrywio o weithgareddau yn cefnogi Cymdeithas y Beibl a rhai cymdeithasau cenhadol, i gyfarfodydd i hyrwyddo'r mudiad heddwch a'r mudiad i ddileu caethwasiaeth, i ymgyrchoedd o blaid diwygio seneddol a rhyddid sifil a chrefyddol.

Ac fe barhaodd Elijah yn ymgyrchydd brwd wedi iddo symud i Gaerdydd yn 1835. Yno, daeth yn aelod gweithgar yn Bethany, eglwys Saesneg y Bedyddwyr a oedd yn cwrdd yn Heol Eglwys Fair yng nghanol Caerdydd (safle a ddaeth maes o law yn rhan o siop adrannol Howells). Mae'n debyg y byddai'n pregethu'n bur aml mewn cyfarfodydd yn y capel hwnnw ganol wythnos, a gwelir adroddiadau amdano'n cymryd rhan mewn sawl cyfarfod cyhoeddus, gan gynnwys rhai i

hyrwyddo'r mudiad cenhadol, mudiad yr ysgol Sul, a'r ymgyrch i ddileu caethwasiaeth. Cymerai ran amlwg hefyd ym mywyd dinesig Caerdydd. Roedd, er enghraifft, yn bresennol yn y cyfarfod i sefydlu'r 'Glamorganshire and Cardiff Literary and Scientific Institution' yn Hydref 1837, gan gael ei ethol yn aelod o'r pwyllgor; ac fe roddodd fochyn daear wedi ei stwffio yn rhodd i amgueddfa'r sefydliad newydd.

Yn ogystal â bod yn weithgar ar lafar, codai Elijah Waring ei lais mewn print hefyd. Dechreuodd gyhoeddi cylchgrawn yn Abertawe yn Ionawr 1813, *The Cambrian Visitor*, ond daeth hwnnw i ben ym mis Awst y flwyddyn honno ar ôl dim ond naw rhifyn. Ond cyfrannai lawer i'r wasg gyfnodol dros y blynyddoedd, nid lleiaf i bapur newydd Abertawe, *The Cambrian*.

Roedd Elijah Waring hefyd yn barddoni. Gwelir cerddi ganddo yma a thraw yn y wasg gyfnodol, a hefyd yn y gyfrol *The Cambrian Album* (1830). Ymddiddorai mewn barddoniaeth o gyfnod cynnar yn ei hanes, fel y gwelwn o'r ffaith iddo olygu cyfrol o waith menyw dlawd o'r enw Sarah Newman, *Poems, on Subjects connected with Scripture*, yn 1811, cyn iddo adael Alton. Mae'n amlwg fod barddoni'n rhedeg yn y teulu, oherwydd roedd ei frawd a'i chwaer, Samuel a Sarah, hefyd yn llunio cerddi, ac felly hefyd ei ferch a'i fab, Anna a Charles. (Roedd Charles hefyd, gyda llaw, yn arloeswr ym myd ffotograffiaeth.)

Maes arall y trodd Elijah Waring ei law ato oedd arlunio. Mae llun a wnaeth o bennaeth Maori a ymwelodd ag ef yng Nghastell-nedd yn 1827, wedi goroesi yn Amgueddfa ac Oriel Gelf Bryste. Yn *Cardiff Records*, cyfrol 3 (1901), ceir llun o T. Revel Guest (1790–1837), maer etholedig cyntaf Caerdydd, a dynnwyd gan Elijah oddi ar ei gof. Ac mae'r llun enwog o lolo Morganwg yn ei gadair sydd ar ddechrau cofiant Elijah Waring iddo yn 1850, yn seiliedig ar lun o lolo a dynnwyd gan Elijah, eto oddi ar ei gof – ond rhagor am lolo Morganwg a'i gysylltiad ag Elijah Waring ac eraill o blith Crynwyr Bro Morgannwg y tro nesaf.

(*I'w barhau*)